

ALADIN HUSIĆ

(Sarajevo)

NEKE KARAKTERISTIKE PRIHVATANJA ISLAMA U BOSANSKOM SANDŽAKU POČETKOM 16. STOLJEĆA

Ključne riječi: Bosanski sandžak, prihvatanje islama, novopazarska oblast, istočna Bosna, srednja Bosna, zapadna Bosna, srednjodalmatinsko zaleđe.

Prihvatanje islama u pojedinim krajevima Balkanskog poluostrva bilo je uslovljeno brojnim faktorma i praćeno određenim fenomenima. Po svome obimu ta pojava izdvaja Bosnu i Albaniju kao dva specifična i jedinstvena područja, gdje je ona bila izraženija u odnosu na sve druge oblasti pod osmanskom vlašću. Ovaj fenomen u ta dva područja objašnjavan je forsiranjem prihvatanja islama iz strateških razloga.¹ Stepem prihvatanja islama, međutim, ni na prostoru Bosne nije imao ujednačen tok i dinamiku, gdje je također bio uslovljen određenim okolnostima. Pojedina područja Bosanskog sandžaka već su bila predmetom pažnje, uključujući prve decenije 16. stoljeća. Istraživanja su vršena za nahije Saraj, Visoko, djelomično oblast Pavlovića te područja zapadne Bosne koja su kasnije ušla u sastav Kliškog sandžaka. Ona su najčešće praćena u vremenskoj vertikali 1468-1604. godine.² Međutim, u njima nije obuhvaćeno cjelokupno stanovništvo, a osim toga povremeno nedostaje cjelovita analiza posebno za tridesete godine 16. stoljeća. I pored toga, postojeće studije predstavljaju vrijedna dostignuća za komparativne

¹ Nedim Filipović, “Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima”, *Godišnjak ANU BiH* XIII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Sarajevo 1976, 385-414. Od novijih radova o pitanju prihvatanja islama u Albaniji skrećemo pažnju na: Dritan Egro, “Islam in the Albanian lands (XVth-XVIIth Century)” *Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa*, Frankfurt a. M. 2010, 13-51.

² Vidi: *Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991*, Naučni skup “Širenje islama i islamska kultura i civilizacija u Bosanskom ejaletu”, Sarajevo 1991.

analize mikrorejona unutar Bosanskog sandžaka.³ Na osnovu njih moguće je doći do nekih ocjena koje mogu odrediti glavne teritorijalne i vremenske tokove prihvatanja islama. S obzirom na postojanje različitih pojava u nekim regijama unutar samog Bosanskog sandžaka, poželjno je promatrati ih i u širem teritorijalnom kontekstu. Kako je prikaz sandžaka kao cjeline izostao, cijenimo neophodnim promatrati to i po horizontali cjelokupnog sandžaka kao jedinstvenog prostora.

Ovaj rad bavi se analizom dostignutog stepena prihvatanja islama u Bosanskom sandžaku do kraja treće decenije 16. stoljeća.⁴ Više razloga opredijelilo nas je za taj teritorijalni okvir i vremensko polazište. Po svom opsegu, početkom 16. stoljeća Bosanski sandžak obuhvatao je prilično širok prostor, od Zvečana na jugoistoku (danas na Kosovu) do Like na sjeverozapadu (danas Hrvatska). Cjelokupni prostor u to vrijeme predstavljao je jednu administrativnu jedinicu, pa prema tome postojale su istovjetne administrativno-pravne i iste, ili približno iste, društveno-ekonomske pretpostavke za tu pojavu. S druge strane, Bosanski sandžak u svojim granicama obuhvatao je dijelove tri različita srednjovjekovna državno-pravna okvira srpske, bosanske i hrvatske države, kao i tri različite duhovne tradicije – pravoslavnu, katoličku i tradiciju Crkve bosanske, sa različitim stepenom utjecaja u pojedinim regijama.⁵ Vrijeme uspostave osmanske vlasti u ovim oblastima sandžaka bilo je različito. U istočnim dijelovima ona je uspostavljena prije više od jednog stoljeća, a u krajnjim zapadnim tek poslije nešto više od jedne decenije u odnosu na vrijeme koje je predmetom analize.

Stoga se kao osnovna pitanja na početku postavljaju: korelacija između dužine osmanske vladavine i stupnja prihvatanja islama, da li i u kojoj mjeri postoji razlika u zonama različitih duhovnih utjecaja, te odnos prihvatanja islama u selu i gradu unutar tih zona?

Prostor Bosanskog sandžaka u ovom slučaju podijeljen je u nekoliko regija koje će biti predmetom analize. Granice tih regija uslovljene su historijskim faktorima. Svaka od njih predstavljala je zasebnu historijsku cjelinu u srednjem vijeku, a i osmanska administrativna podjela u prijelaznoj fazi uprave prepoznavala ih je kao zasebne vilajete:

³ Machiel Kiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the 15-17 Centuries: Old Sources – New Methodology", *International Journal of Turkish Studies*, Fall 2004, 10 (1-2), 93-119.

⁴ Ovo istraživanje zasniva se na popisima iz 1530. godine: Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 157, 164 i MAD 540.

⁵ Boris Nilević, "Slika religioznosti srednjovjekovne Bosne pred osmanski dolazak", *POF* 41/91, 337-345; Pejo Čošković, *Crkva Bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.

Jeleč (Novi Pazar), Zemlja Pavlovića, Kraljeva zemlja, Vilajet Hrvat i sl. do 1530. godine mnogi od tih naziva su iščezli, ali su nam poslužili kao osnova za regionalizaciju u ovoj analizi, uz minimalna odstupanja uvjetovana nekim geografskim specifičnostima, ali i nemogućnošću preciznog definiranja tih granica usljed povremenih administrativnih nepodudarnosti. One ipak ne mogu bitnije utjecati na ukupan rezultat.

Stoga se činilo opravdanim teritorij Bosanskog sandžaka iz 1530. godine podijeliti na sljedeće oblasti koje ćemo uslovno nazvati: 1. Novopazarska, od Zvečana na jugoistoku do Drine (područje srednjovjekovne srpske države), 2. oblast Pavlovića (prostor srednjovjekovne Bosne istočno od Sarajeva do današnje granice sa Srbijom), 3. oblast Kraljeve zemlje (gornji i srednji tok rijeke Bosne sa slivnim područjima do Maglaja), uključujući i oblasti Neretve i Rame koje su tradicionalno ulazile u sastav Kraljeve zemlje, 4. uskopsko-livanjska zona (srednjovjekovni Donji Kraji) i 5. srednjodalmatinsko zaleđe sa ličkim područjem. U tim prostornim okvirima će se pokazati određena kretanja i dostignuta dinamika, sličnosti i razlike među oblastima, a sasvim sigurno i neke specifičnosti unutar tih oblasti.

1. NOVOPAZARSKA OBLAST

Novopazarsko područje vrlo rano došlo je pod udar osmanskih osvajanja i uspostave osmanske vlasti. Prisustvo kadije u rudniku Gluhavica blizu Novog Pazara izvori evidentiraju već 1396. godine.⁶ Redovna vlast uspostavljena je tokom prve polovine 15. stoljeća. Novi Pazar se prvobitno nalazio u sastavu Skopskog krajišta kao Vilajet Zvečan, Jeleč, Sjenica i Ras.⁷ Promatrano sa tog stanovišta, pretpostavke za početak širenja islama, barem na užem dijelu, ispunjene su vrlo rano.

U vrijeme koje nas zanima, tj. početkom 16. stoljeća, ovaj prostor činilo je 16 nahija. U nekima od njih na teritoriju cijele nahije nema uopće prisutnih muslimana, i to u nahijama Bobolj, Moravica i Ostatija. Prate ih gotovo istovjetno nahije Nikšić, Trebne i Vrača koje imaju, tek simboličan procent od 1% muslimana.

Ovo područje karakterizira mali broj naselja zahvaćenih talasom širenja islama, ali i mali, najčešće neznatan, broj domova u pojedinim naseljima, tako da u ovim nahijama gotovo i nema pojave toga procesa,

⁶ Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*, Beograd 1974, 26.

⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959, 117; Isti, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

jer se sve može svesti na pojedinačne i rijetke slučajeve, za koje možemo kazati da predstavljaju izuzetke. Ovdje se ipak izdvaja jedna grupa nahija, barem prividno, sa nešto većim prisustvom muslimana. No, bez obzira na veličinu nahije i demografski potencijal, one najčešće ne dosežu ni 50 domaćinstava muslimana po nahiji. Kao nahije s “većim brojem muslimana” na ovom području mogu se smatrati: Banja – 33 domaćinstva, Barče 44, Jeleč 40, Ras 47 i Sjenica 43 domaćinstva muslimana.⁸ Izraženo procentualno, to je između 2-4% domaćinstava tih nahija. S obzirom na to da su neke, poput Jeleča i nahije Ras, velike i da imaju i do 90 naseljenih mjesta, onda je to gotovo zanemarujuće. Ovim nahijama možemo pridodati i Sjenicu i ubrojiti je u veće nahije sa 42 naselja. No, veoma mali broj sela, tek pet, zahvaćeno je prihvatanjem islama. Ponegdje se javljaju male oaze muslimanskih sredina, najviše do 5 domaćinstava. Realniju predodžbu o stepenu islamizacije moguće je steći ako se kaže da spomenuti broj u tim nahijama ne dostiže jedno domaćinstvo po naselju.

Za kraj razmatranja ove oblasti ostavili smo: Aržane, Zvečan, Barče i Novi Pazar, zato što ove nahije imaju gradska naselja ili začetke gradskih naselja, te su moguće komparacije tog procesa među naseljima različitog društveno-ekonomskog i pravnog položaja. Status pazarnog mjesta imali su Novi Pazar, Mitrovica, Aržane i Priboj, a status varoši Nova Varoš (ili Varoš Iskender-paše). Ovdje treba istaći da izvori iz ove godine registriraju Novi Pazar kao zasebnu nahiju, premda on pripada nahiji Ras, u okviru koje je popisivan u drugim slučajevima.

Od uspostave osmanske vlasti do tridesetih godina 16. stoljeća razvio se veoma mali broj gradskih naselja, svega 5. Samo su dva pretežno muslimanski gradovi – Novi Pazar i Mitrovica. Svakako najrazvijeniji grad bio je Novi Pazar sa 577 muslimanskih i 120 nemuslimanskih domova. To znači da je u Novom Pazaru 83% domova muslimana. No ovaj pokazatelj se mora uzimati s oprezom. On teško može biti mjerilo prihvatanja islama u samom gradu, pa i okolini, jer gradsko stanovništvo po svome porijeklu ne pripada u potpunosti Novom Pazaru niti njegovoj užoj okolini. Grad je apsorbovao stanovništvo kako svoga užeg okruženja tako i nekih udaljenijih mjesta. U Novom Pazaru ono je prilično heterogenog sastava, s područja Rasa, Sjenice, Jeleča, Nikšića, Sarajeva, Olova, Višegrada, Hercegovine, pa i Zvornika.⁹ Najviše

⁸ Kako “domaćinstvo” predstavlja osnovnu jedinicu za ovu analizu, u postupku obrade izvora i izračunavanja procenta nisu uzimani u obzir neoženjeni (*mücerred*) muslimani zato što u trenutku nastanka popisa oni nisu imali status samostalnih domaćinstava.

⁹ U navedenim slučajevima uz imena pojedinaca precizno stoji neka od navedenih odrednica mjesnog ili regionalnog karaktera.

ih je porijeklom s područja “Hercegovine” oko 30. U mjestima svoga porijekla oni su već prihvatili islam i kao muslimani dolazili u Novi Pazar. Njima treba dodati i određen broj činovnika, vjerskih službenika, potomaka vojničke klase, uglavnom izvan užeg područja Novog Pazara, pa i oslobođenih robova. Međutim, grad u ovom slučaju nije apsorbovao samo muslimansko stanovništvo nego i nemuslimansko. Jedna mahala od 27 domaćinstava bila je naseljena trgovcima Dubrovčanima, dok je druga bila naseljena trgovcima iz susjednih nahija Jeleč, Ras i Vučitrn. To znači da i 62% nemuslimana dolazi iz bližeg ili daljeg okruženja.¹⁰ S Mitrovićem je drugačija situacija. Ona je u konfesionalnom pogledu homogenija: muslimana je 94% a nemuslimana 6 %, ali je znatno manja, sa svega 66 domova. Usljed manjeg broja domaćinstava manje je i “stranaca” s drugih područja, ali ih ipak ima iz Vučitrna, Aladža Hisara (Kruševca) i Ilbasana. Što se Nove Varoši (Varoši Iskenđer-paše) tiče, ona još uvijek nije značajnije zahvaćena prihvatanjem islama, tek 20% domova čine muslimani, a u pazaru Aržane ih je 15%. U Priboju nalazimo samo jedno muslimansko domaćinstvo prema 112 nemuslimanskih.

I gradska naselja, sa izuzetkom Novog Pazara i Mitrovice, uprkos razdoblju dužem od osam decenija, nisu se transformirala u pretežno muslimanske sredine. Mnogo više iznenađuje slab utjecaj grada, posebno Novog Pazara i Mitrovice kao gradskih naselja sa islamskim institucijama, na okolna sela u kojima je taj utjecaj u ovoj fazi osmanske vladavine potpuno neprimjetan. Ako se uopće može govoriti o utjecaju, onda se on ograničavao na apsorbovanje muslimanskog stanovništva u grad.

Kada se izuzmu gradska naselja sa svim svojim stanovništvom, muslimanskim i nemuslimanskim, stepen prihvatanja islama na selu u ovom regionu dostiže tek 2% (249 domaćinstva muslimana). Čini se da ne bi bilo održivo pravdati slab utjecaj islama isključivo vlaškim porijeklom stanovništva većeg dijela toga područja, jer vlaška naselja Banje i Barča pokazuju više sklonosti ka prihvatanju islama u odnosu na mnoga druga naselja čije stanovništvo nije u vlaškom statusu. Ovdje posebno iznenađuju uža područja Mitrovice (nahija Zvečan) i Novog Pazara (nahije Jeleč i Ras), gdje ni broj naselja niti broj muslimanskih domaćinstava ne mogu potvrditi bilo kakav, čak ni minimalan utjecaj grada sa svim pretpostavkama na širenje islama u njihovoj okolini. Premda je veoma mala, u nahiji Priboj odnos je u potpunosti obrnut. U nekoliko seoskih naselja imamo prisutne muslimane, tako da u ovoj nahiji većina muslimana živi na selu, dok ih u gradu gotovo nema.

¹⁰ TD 157, 109-123, Hatidža Čar-Drnda, “Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja 16. stoljeća”, *Novopazarski zbornik* 8, Novi Pazar 1984, 77-102.

Sve u svemu, na ovom području procent muslimana dostigao je tek 8%. Ako se izuzme samo grad Novi Pazar, kao prostor i naselje s najvećom koncentracijom muslimanskog stanovništva od kojeg izvjestan broj pripada doseljenicima, onda taj procent dostiže tek 3%, a nemuslimana 97%. To znači da je udio ostalih gradskih naselja zanemariv i neprimjetan i da na sva ostala gradska naselja otpada 1% muslimana. Ovdje se nameće i pitanje da li je to tek izraz trenutnog stanja ili je ono nastavljeno i u kasnijem vremenu. Stoga je neophodno pratiti kako se taj proces odvijao do kraja 16. stoljeća i da li je u kasnijem razdoblju pokazivao tendenciju značajnijih promjena, odnosno pojačanu dinamiku. Iako je evidentna tendencija rasta broja muslimana u narednih sedam decenija, širenje islama nije značajnije dobijalo na dinamici. Do početka 17. stoljeća na cjelokupnom prostoru broj muslimana je dostigao 17%. To znači da u narednih sedam decenija broj muslimana nije povećan ni za novih 10%, što se ne može smatrati značajnim napretkom u pogledu širenja islama. Ovdje ipak treba imati na umu nekoliko pojava, prije svega djelomičnu stagnaciju Novog Pazara, i migracije u smjeru drugih gradskih centara, tako da treba pretpostaviti da je stepen širenja islama mogao dostići 20%. No i to je, s obzirom na dinamiku u nekim drugim krajevima sandžaka, još uvijek prostor prilično zatvoren za značajniji utjecaj islama. I migracioni procesi nemuslimana dijelomično su utjecali i mijenjali ukupan odnos unutar ovih područja. To se posebno odnosi na vlaške skupine koje su se kretale u smjeru zapada (Bosna) ili sjevera (Zvornik, Slavonija). Demografska stagnacija do početka 17. stoljeća je očigledna. U tom periodu ovo područje bilježi gubitak od oko 3000 domaćinstava,¹¹ tako da iskazani rast procenta muslimana nije samo rezultat realnog povećanja nego i smanjenja broja nemuslimana. Ipak, utjecaj grada do kraja 16. st. nešto je izraženiji nego u 15. ili početkom 16. stoljeća, posebno u nahijama Zvečan, Jeleč i Ras, no još uvijek na okolinu ne djeluje u nekoj značajnijoj mjeri koja bi drastičnije promijenila sveukupnu konfesionalnu sliku okoline. Zvečan ne prelazi 15%, a Jeleč 12% muslimanskih domova. S nahijom Ras je nešto drugačija situacija. Tu je procent porastao na 39%, no izuzmemo li gradsko naselje Novog Pazara, onda je on znatno niži – 26%, ali ipak iznad općeg prosjeka područja. To znači da je utjecaj grada bio znatno snažniji nego početkom 16. stoljeća. S druge strane, primjer nahije Zvečan je potpuno drugačiji. Utjecaj grada na okolinu bio je znatno manji u odnosu na Novi Pazar. U selima nahije Zvečan stepen prihvatanja islama porastao je na 7%, što je izrazito slab utjecaj grada na konfesionalne

¹¹ Adem Handžić, "O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", *POF* XXXII-XXXIII, 1982-83, 129-146.

prilike u okolini. Navedeni porast broja muslimana krajem 16. stoljeća samo je nagovještaj da pojedini krajevi ove oblasti tek ulaze u fazu intenzivnijeg prihvatanja islama, koja će u 17. stoljeću ići svojom uzlaznom linijom.

2. ISTOČNA BOSNA

Druga zona analize obuhvata devet nahija u današnjim granicama Bosne, i to njenom istočnom dijelu: Birče, Borač, Brodar, Dobrun, Hrtar, Osat, Studena, Višegrad i Vratar, dakle, približno međuprostor gradova Višegrad, Rogatica, Sarajevo, Vlasenica, Bratunac i Srebrenica. Zanimare li se povremena osmanska prisustva i nešto ranije zaposjedanje Hodidjeda (kod Sarajeva) oko 1448. godine, o potpunoj uspostavi osmanske vlasti u zemlji Pavlovića može se govoriti tek od 1463. godine.¹²

Zanemarimo li srednjovjekovne tragove i svjedočanstva koja govore o utjecaju Crkve bosanske na tom području,¹³ brojne napomene o krstjanima, zemlji krstjana, starcima i gostima u Zemlji Pavlovića potvrđuju utjecaj Crkve bosanske i njenog učenja u Pavlovića oblasti u predosmansko doba.¹⁴ Sam ulazak u zonu utjecaja nagovještava značajniji zaokret u sferi duhovnosti ovoga područja. No i unutar ovog prostora znatno jasnije se ocrtavaju dionice jačeg ili slabijeg utjecaja islama među stanovništvom. Pogled na ovo područje pokazuje da je u istočnim nahijama regije – Birač, Osat i Dobrun, dakle u pojasu rijeke Drine, taj utjecaj slabiji u odnosu na ostale nahije. One su rubna područja ovog geografskog prostora, te isturenija tradicionalno pravoslavnim krajevima i podložnija utjecajima pravoslavne crkve. Istovremeno, to su i područja podložnija migracionim tokovima, posebno Birač. Naime, veliki broj sela u prostoru Srebrenica – Vlasenica – Bratunac 1468. godine bio je pust, a kasnije naseljen vlaškim stanovništvom.¹⁵ No i pored

¹² Hazim Šabanović, "Pitanje turske vlasti u Bosni i Hercegovini do pohoda Mehmeda II 1463. godine" *GIDBiH* VII/1955, Sarajevo 1955, 37-51; Isti; *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959, 117; Isti, *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

¹³ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 284.

¹⁴ Milan Vasić, "Zemlja Pavlovića u svjetlu turskih izvora", Zbornik radova sa naučnog skupa *Zemlja Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banjaluka–Sarajevo 2003, 313.

¹⁵ Aladin Husić, "Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine", *Anali GHB XXI-XXII*, Sarajevo 2003, 121; Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

toga, u polovini naselja nahije Birač prisutni su muslimani, makar u manjem broju. Samo jedno selo (Jasikovica) ima pretežno muslimansko stanovništvo, no znatno su češće pojave da u selima ima i do deset muslimanskih domova. To znači da je ova nahija zahvaćena prihvatanjem islama po dubini i po širini. Ipak, udio muslimana dostigao je tek 7%. Znatno manji broj sela koja nisu pod utjecajem širenja islama nalazimo u nahiji Osat. Nešto veća koncentracija muslimana uočljiva je u ovoj nahiji u području sela Sutiska, gdje su grupacije muslimanskih domaćinstava nešto veće (oko 10-15 domova). Interesantnim se čini da su Vlasi sela Radovčići u velikom procentu prihvatili islam (14 od 21 domaćinstva) i sela Šljivice (5 od 9 vlaških domova). Ipak, intenzitet islamizacije ovdje je još relativno nizak i do 1530. godine zahvatio je 18% stanovništva.

Premda predstavlja dio pojasa slabijeg intenziteta islamizacije uz rijeku Drinu, nahija Dobrun razlikuje se od prethodne dvije. Zahvata negdje oko 27 naseljenih mjesta, od kojih tek pet nije zahvaćeno procesom prihvatanja islama. U okolini Dobruna susrećemo sela sa pretežno muslimanskim stanovništvom, kao Jagodina, Gornjem Veletovo, Okrug, Šovagovina. Naselja nahije Dobrun su manja naselja, uglavnom do 10, rjeđe do 20 domaćinstava. Najveće naselje je sam Dobrun sa 24 domaćinstva, koji ima status varoši. U njemu ima 8 muslimanskih domaćinstava (33%). Sumarno, nahija Dobrun dostigla je procent od 38% muslimana.

Kretanjem kroz teritorij ka zapadu i prema unutrašnjosti Bosne, prihvatanje islama postaje sve izraženije. Ako bismo gradirali nahije prema stepenu prihvatanja islama, slijedile bi ovim redom: Hrtar 62%, Višegrad 63%, Brodar 78 %, Vrtar 81%, Borač 89% i Studena 99%. Kao što se vidi, u nekim od ovih nahija, taj proces je znatno uznapredovao, a u nekima se u potpunosti i završio.

Ovdje se pokazuje da gradovi bliži zonama utjecaja pravoslavne crkve imaju znatno sporiju dinamiku prihvatanja islama. Kao primjer ističemo pazar Petrić,¹⁶ koji je po svom demografskom kapacitetu u rangu srednjeg ili nešto razvijenijeg sela (37 domova), u nahiji Osat. U njemu nalazimo samo jedno domaćinstvo muslimana. Višegrad i Dobrun također imaju manji procent muslimana. Dok je on u Dobrunu približno ujednačen u usporedbi sa svojom okolinom, odnosno općim prosjekom nahije, stanovnici sela nahije Višegrad su u znatno većoj mjeri prelazili

¹⁶ Danas selo Petriča u okolini Srebrenice. U objavljenom izvoru iz 1604. godine ovaj lokalitet razriješen je kao "pazar Bistrica". Vidi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Sarajevo 2000, 618.

na islam od gradskog stanovništva. U ovoj fazi, sami Višegrad imao je nizak stepen prihvatanja islama, svega 18%. U Dobrunu je postojao i crkveni objekat,¹⁷ kao i u “blizini Višegrada”.¹⁸ U oba mjesta postojale su i džamije, u Višegradu dvije – sultana Bajazida i u tvrđavi Višegrad, dok je u Dobrunu džamija bila u samoj tvrđavi. Usto, Višegrad je još od uspostave vlasti bio i sjedište kadiluka, ali je, s obzirom na te pretpostavke stepen utjecaja ipak nizak. Ni gradsko naselje Brodar po dinamici prihvatanja islama nije pratio svoje okruženje. U samom Brodaru ono je prešlo 41%. Ostala gradska naselja već su imala natpolovičnu muslimansku većinu: Prača 51%, Hrtar 68%, Rogatica 85% i Vrtar 89%.

Ovdje valja razmotriti i pitanje u kojoj mjeri izuzeće gradskih naselja utječe na sveukupnu sliku prihvatanja islama ili, da li je ono intenzivnije na selu nego u gradu. Izuzimanje gradova bitnije ne mijenja sveukupnu konfesionalnu sliku ovoga područja, ali neznatno povećava procent muslimana na selu u odnosu na opći prosjek područja. Dakle, posmatrani odvojeno, stepen prihvatanja islama na selu dostiže 61% muslimanskih domova, dok je on u gradovima nešto slabijeg intenziteta – 52%. Posmatrano sveukupno, razlika između seoskih i gradskih naselja, bez obzira na individualne specifičnosti pojedinih mjesta, ne pokazuje ekstremne pojave kao u prethodnom slučaju.

3. SREDNJA BOSNA

Središnje područje Bosanskog sandžaka obuhvatalo je 1530. godine nahije Ramu i Neretvu na jugu, a na sjeveru Ozren, Maglaj i Usoru. Ono se protezalo većim dijelom kotlinskim područjem rijeke Bosne do grada Doboja. Njemu su u ovom prikazu pridodate i nahije Olovo i Kladanj, premda je Olovo pripadalo vilajetu Pavlovića. Tako se u ovoj zoni nalazilo ukupno 14 nahija srednjeg dijela Bosanskog sandžaka. Prihvatanje islama na ovom području odvijalo se intenzivnije u odnosu na druge krajeve sandžaka.

Sela koja nisu zahvaćena prihvatanjem islama predstavljaju izuzetke. U većini seoskih naselja muslimani čine više od jedne polovine. U devet nahija muslimani čine većinu, ponekad i u vrlo visokom procentu. Islam se najintenzivnije širio u nahiji Saraj i već tada dostiže 93% muslimanskih domova. Ovako visok procent muslimana mogao bi se objasniti s nekoliko razloga. U sarajevskom području vlast je bila uspostavljena

¹⁷ M. Vasić, “Zemlja Pavlovića u svjetlu turskih izvora”, 313.

¹⁸ BOA, TD 157, 159; A. Kupusović, “Širenje islama u vilajetu Pavli”, 117; *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, sv. II, 412.

prije 1463. godine te uspostavljen je zaseban vilajet Hodidjed. Rezultati novoga procesa već su vidljivi 1468. godine u mnogim naseljima.¹⁹ Veća koncentracija gradova a posebno Sarajeva, za bosanske prilike vrlo razvijenog grada, na prvi pogled sugerira da na visok procent muslimanske populacije utječe veći udio muslimanskog gradskog stanovništva. No seoska naselja u nahiji Saraj, posmatrana odvojeno od gradskih, po stepenu prihvatanja islama ne zaostaju iza gradova. Prihvatanje islama u selima sarajevskog područja dostiže 92%. Ovdje je u potpunosti dostignuta ravnoteža i izbalansiran odnos urbanih i ruralnih sredina u prihvatanju islama.

Još su dvije nahije nastavak sa znatno intenzivnijim prihvatanjem islama – nahija Dubrovnik (80%) i nahija Olovo (74%). Uprkos činjenici da je sami grad Olovo u to vrijeme još uvijek prilično zatvoren za taj proces (muslimana 17%), kao i područje Kamenskog (svega 9% muslimanskih domova), prihvatanje islama u nahiji Olovo dostizalo je 74%. To znači da je sela u nahiji Olovo kao ambijent bila vrlo pogodna za adaptaciju u sferi duhovnosti. U većem broju sela taj proces već je u potpunosti završen. Sela gdje bi se broj nemuslimanskih domova mogao kretati približno do polovine vrlo su rijetka, dok je jedino selo Grabovica pretežno nemuslimansko. Stepenu prelaska na islam u seoskim područjima nahije Olovo dostigao je visokih 78% i, dakle, znatno je prednjačio u odnosu na sami grad.

Krajnji jug oblasti – nahije Neretva i Rama, ne pokazuju istu dinamiku širenja islama. Ona je u Neretvi izraženija u odnosu na Ramu. Nivo islamizacije u Rami dostiže 46% a u Neretvi 64%. Ipak, treba istaći da je Rama znatno manja i da znatnije ne utječe na cjelovitiju konfesionalnu sliku ruba ove oblasti. Posmatrane kao jedinstven prostor, te dvije nahije dostižu 60% domova muslimana.

Nahije središnjeg dijela oblasti, sarajevsko-zeničke kotline, pokazuju znatno umjerenija kretanja. Ipak je primjetan nešto izraženiji utjecaj u nahijama bliže nahiji Saraj. Kao što je to slučaj s Dubrovnikom i Olovom, i nahija Visoko je bila pod nešto jačim utjecajima širenja islama. U toj nahiji i pored vrlo niskog procenta koji su pokazivala gradska naselja u prihvatanju islama, on je dostizao 61%. U gradskim sredinama u ovoj oblasti taj proces trajao je znatno sporije. Izuzme li se Visoko koje je ipak dostiglo 60% muslimanskih domova, Fojnica i Kreševo pokazuju znatno niži intenzitet prihvatanja islama

¹⁹ Nenad Filipović, "Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti", *POF* 41/1991, 55; Behija Zlatar, "Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini", *POF* 41/1991, 255.

(Fojnica 17%, Kreševo 11%).²⁰ Seoska naselja su znatno dinamičnije prihvatala islam, i to 67%. Grad i selo predstavljali su, dakle, potpunu suprotnost. U mjeri u kojoj je u gradu taj proces tekao sporije, na selu je išao brže. Posmatrano sumarno, gradska naselja imala su 28% muslimana prema 72% nemuslimana, dok je na selu taj omjer obrnut, 67% domova muslimana prema 33% nemuslimana.

Ostale nahije sarajevsko-zeničke kotline imale su nešto sporiju dinamiku, iako nisu znatnije zaostajale iza Visokog, ali zato pokazuju znatno više ujednačenosti: Bobovac 58%, Lašva 54% i Brod 62%. I u ove tri nahije gradska naselja još uvijek nisu bila snažnije zahvaćena talasom prihvatanja islama u nekoj većoj mjeri. Zapravo, u njima još uvijek nema razvijenijeg gradskog naselja u punom kapacitetu, kako je to, naprimjer, u nahiji Saraj. Uglavnom su to još uvijek manje varoši ili pazari. No ono što svakako ne može proći nezapaženo jeste da su gradska naselja zaostajala (25% muslimanskih domova) u usporedbi sa selom koje je već ušlo, reklo bi se, u poodmaklu fazu, dostigavši visok stepen prihvatanja islama (62%).

Nahije sjevernog područja ove oblasti specifične su zbog niza okolnosti, dijelom zbog kasnije uspostave i duže stabilizacije vlasti, dijelom zbog migracionih procesa kojima su bili izloženi. Početkom 16. stoljeća ove nahije su još uvijek predstavljale krajiško područje, prema tome i određene pojave imale su drugačiji tok. Posljedice takvoga stanja posebno su evidentne u nahijama Maglaj, Ozren, Trebetin i Usora. To je uslovalo decenijama slabiju naseljenost, naročito međuprostora Maglaj – Doboj – Tešanj, zatim kolonizaciju vlaščkog stanovništva.²¹ Zato ove nahije još ne pokazuju potpunu demografsku niti ekonomsku vitalnost. Poznato je da je vlaško stanovništvo pokazivalo manje sklonosti ka prelasku na islam, a u ovom slučaju radilo se i o novoj kolonizaciji i kratkom vremenu za adaptaciju i uključivanje u nove duhovne tokove. Izuzev nahije Maglaj, koja je brojala blizu hiljadu domova, ostale nahije po svom demografskom potencijalu ne prelaze veličinu jednog većeg ili nekoliko manjih sela: Ozren 360 domova, Trebetin 84 i Usora 77 domaćinstava. U tim okolnostima treba tražiti razloge vrlo niskog stepena prihvatanja islama u tom području. On je posebno nizak u nahiji Ozren 9%, dok je u ostalim nahije iznosio 17-19%. Cjelokupno područje te četiri nahije imalo je 17%

²⁰ O konfesionalnoj strukturi stanovništva na području visočke nahije u 15 i 16. stoljeću vidi: Hatidža Čar-Drnda, "Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji", *POF* 41/1991, Sarajevo 1991, 205-209.

²¹ A. Handžić, "O kretanju stanovništva u reonu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj – Doboj – Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća", *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994, 19-28.

muslimanskih domova. Prilike će se ovdje do kraja 16. stoljeća znatnije izmijeniti u nahijama Trebetin i Maglaj. Međutim, Usora i Ozren, kao područja intenzivne kolonizacije već pravoslaviziranih Vlaha ostat će na dostignutom stepenu islamizacije od 9% do kraja 16. stoljeća. Trebetin i Maglaj će kasnije dostići 45 i 52% muslimana, a nahija Tešanj, nekada sastavni dio nahije Usora, donekle će prednjačiti u tom procesu (59%).

4. ZAPADNA BOSNA

U zapadnim krajevima muslimani su znatno manje prisutni. No i na tom prostoru uočljive su određene specifičnosti koje ga razlikuju u odnosu na sarajevsko-zeničku kotlinu. Dolina samoga Vrbasa, dakle nahija Uskopje, pokazuje se kao područje intenzivnije islamizacije. Po dostignutom stepenu ona se može porediti sa njoj susjednom Lašvom i dostiže 54% domova muslimana. Nekoliko sela pokazuje izrazito visok stepen islamizacije, kao Rostovo, Dražev Dol, Privor i Nevizdrak. Veći procent muslimana na području ove nahije evidentan je i u varošima: Akhisar (Prusac) 83% i Golhisar (Jezero) 90%. No te varoši nisu znatnije razvijene, Akhisar ima 75 domova, a Golhisar (Jezero) tek 21, tako da značajnije ne utječu na sveukupni procent muslimana na području nahije. Ako se promatraju samo seoska naselja, taj procent je neznatno niži i doseže 52% seoskih domaćinstava muslimana. Ova nahija predstavlja samo produžetak srednjobosanskog područja kao zone izraženije islamizacije, iza koje po dostignutom stepenu uopće ne zaostaje. Sve nahije zapadnije od Uskopja imale su znatno slabiji intenzitet prihvatanja islama.

Ukupno uzevši, i nahija Livno jedina na ovom prostoru zapadno od Uskopja, pokazuje nešto veći procent muslimana (45%). No, taj procent postignut je, zahvaljujući između ostalog, i nešto većom koncentracijom muslimana u samoj kasabi Livno, koja 1530. godine dostiže 83% muslimana a 17% nemuslimana. No, ni selo nije ostalo izvan toga procesa. S obzirom na povijesne okolnosti, moglo bi se kazati da je taj proces u odnosu na neke druge nahije ipak dostigao zavidan strupanj, jer je broj muslimana na selu dostigao 37%. Ovom području, kao zoni nešto naglašenijeg prihvatanja islama, mogla bi se dodati i nahija Kotor, mala nahija koja je u ukupnom zbiru imala svega 92 domaćinstva, u kojoj prihvatanje islama dostiže 27%. Sve druge nahije imale su niži stepen prihvatanja islama, koji se kretao do 10% muslimanskih domaćinstava, rijetko prelazeći tu granicu za jedan do dva procenta. Nekoliko nahija iskazuje čak vrlo nizak procent i to: Bočac 5%, Grahovo 3% i Janj 3%, dok na području Unca, male nahije sa 165 domova, izvori ne bilježe niti jedno domaćinstvo muslimana.

Kada se zapadni krajevi Bosne, uključujući Vrbasku dolinu, posmatraju kao jedinstven regionalni prostor, onda ukupan stepen islamizacije dostiže 32%. Promatrani odvojeno selo i grad na ovom području stoje u obrnutoj proporciji. Prisustvo muslimana u gradovima dostiže 70%, dok selo promatrano odvojeno od grada dostiže 29%. Većina muslimana skoncentrirana je u nahiji Uskopje (61%), dok su ostalih 39% raspoređeni na sve druge nahije ove regije. I u nekim dijelovima ove regije osmanska uprava uspostavljena je kasnije, krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, a u nekima tek s padom Jajačke banovine, što je usporavalo vrijeme početka i dinamiku toga procesa. Do kraja 16. stoljeća prihvatanje islama u nekim nahijama ove oblasti (Sokol, Jezero, Livno), posebno kod rajinskog stanovništva, nije zaostajalo za područjima u srednjoj Bosni, a u redovima Vlaha kretalo se oko 10%.²²

5. SREDNJODALMATINSKO ZALEĐE

U usporedbi s drugim oblastima sandžaka, srednjodalmatinsko zaleđe osvojeno je kasnije, krajem 15. ili početkom 16. stoljeća. Sama činjenica da je ovo područje, u odnosu na ranije razmatrana, znatno kasnije postalo sastavnim dijelom osmanskog administrativnog prostora, prisustvo i utjecaj islama znatno su manji nego u drugim dijelovima Bosanskog sandžaka. Ovome treba dodati i činjenicu da je ono, što prije, što s osmanskim osvajanjima ili neposredno po zaposjedanju, bilo izloženo snažnim migracionim procesima. Kolonizaciona područja uglavnom pokazuju sporiju dinamiku prihvatanja islama, posebno područja kolonizirana Vlasima. Nedovoljna izgrađenost upravne organizacije na lokalnom nivou otežava praćenje po nahijama na način kako je to bilo moguće u prethodnim oblastima. Ipak je moguće dati neke naznake o prisustvu islama na ovim područjima u vrijeme koje je predmet analize. Stoga pojam "nahija" ima relativno značenje, jer se ponekad svodi samo na jedno naseljeno mjesto, kao npr. Drniš. Zato ćemo ovdje tek ukazati na zone prisustva muslimana. U 11 nahija, koje najčešće imaju između 50 do 100 domaćinstava, ponekad i ispod 50, nema uopće slučajeva prisustva muslimana. S obzirom na opće demografske prilike, relativno kasnu uspostavu i stabilizaciju vlasti u odnosu na druga područja, često minijturni opseg nahija, ovdje se i dvadeset domova može smatrati većom koncentracijom muslimana. Najviše ih je u međuprostoru Sinj – Vrh Rika 93 doma, zatim Drniš – Kosovo – Knin – Nečven 65 domova,

²² Fehim Dž. Spaho, "Prihvatanje islama kod stanovništva Kliškog sandžaka", *POF* 41/91, 287-88

Ostrovica 23. Ovim primjerima mogli bi dodati još Petrovo Polje s 12 i Zminje Polje s 8 muslimanskih domova. Ostala područja su, može se kazati, više pojedinačni slučajevi koji se ne mogu pratiti kao manje grupacije koncentrirane na užim prostorima. No čini se potrebnim naglasiti da je u Lici registrirano 12 domova muslimana. U cjelini, ova regija dostizala je broj od 223 domaćinstva muslimana, što je iznosilo oko 4% od ukupnog stanovništva obuhvaćenog popisima ove regije 1530. godine.

Usljed krajiškog karaktera, gradovi na ovom području još nisu razvijeni. To su nerazvijene varoši, podgrađa tvrđava, najviše do 35 domaćinstava. Malene varoši Vrh Rika i Knin naseljene su samo muslimanskim stanovništvom, i to 5 i 8 domova. Vjerovatno je riječ o doseljenom stanovništvu, izvan samih varoši, no nije poznato da li iz uže okoline ili pak iz neke od nahija unutrašnjeg dijela sandžaka. Ostale varoši imaju nešto više muslimana, i to: Nečven 8, Sinj 14 i Drniš 14 muslimanskih domova. Obrovac je predstavljao varoš sa svega pet domova i jedinu varoš bez prisustva muslimana. I pored slabe razvijenosti, muslimani su činili 45% stanovništva varoških naselja. Gradska naselja, dakle, ovdje prednjače po koncentraciji muslimana, makar se radilo tek i o desetinama domaćinstava.

Uz sve naprijed istaknute okolnosti, procent muslimanskog stanovništva na selu dostizao je 4%. Vrlo se znakovitim čini da je broj muslimanskih domaćinstava na selu ovdje približio broju domaćinstava novopazarskog područja koje je demografski znatno većeg potencijala. Broj seoskih domaćinstava muslimana iznosio je 174, dok je u novopazarskoj oblasti bio 249. Za mnogo kraće vrijeme osmanske uprave u seoskim sredinama srednjodalmatinskog zaleđa pokazuje se znatno više prisustva muslimana u odnosu na novopazarsko područje. Ovdje svakako treba računati na utjecaj i udio migracionih procesa u kojima se možda dio muslimanskog stanovništva iz unutrašnjosti sandžaka naselio u srednjodalmatinsko zaleđe. S tim treba posebno računati kada su u pitanju gradovi. Za razliku od istočnih krajeva sandžaka, dalmatinski prostor do kraja 16. stoljeća pokazao se kao otvoreniji za prihvatanje islama, premda ne tako izrazito.²³

Izneseni pregled daje nekoliko vrlo interesantnih pokazatelja u procesu širenja islama u ovoj fazi osmanske uprave. Krajnji jugoistočni i sjeverozapadni dijelovi Bosanskog sandžaka početkom 16. stoljeća imaju približno istu dinamiku širenja islama. Srednjodalmatinsko zaleđe je, međutim, tek dvije do tri decenije pod osmanskom vlašću, dok je jugoistočni dio cijelo stoljeće. Ovdje se ipak uočava nešto sporija dinamika i veća zatvorenost na jugoistoku, u područjima usljed snažnijeg utjecaja pravoslavne crkve. U ovoj fazi osmanske uprave, zatvorenost je posebno

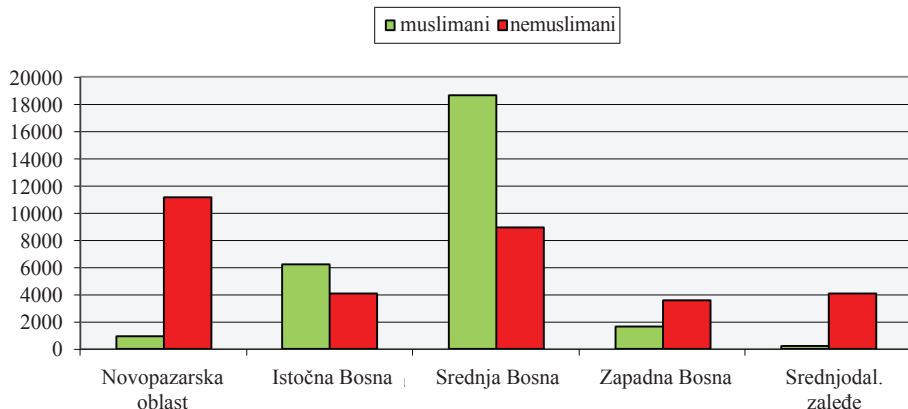
²³ Isto.

izražena u ruralnim sredinama. Islam se također znatno sporije širio među vlaškim stanovništvom u zonama migracionih procesa, u kojima su se kretale vlaške skupine. Ipak, vidi se da su Vlasi i u novopazarskom području nešto podložniji utjecaju i pokazuju više sklonosti ka prihvatanju islama u odnosu na ostalo stanovništvo te regije. Vlasi naseljeni u Bosni ili dalmatinskom zaleđu, u odnosu na ostalo stanovništvo, u znatno manjoj mjeri prihvatili su islam. Ako posmatramo samo vlaške skupine, očigledno je da su one u područjima Bosne (Birač, Ozren, Usora, Maglaj) više prihvatale islam nego u novopazarskoj zoni (Banja, Barče, Trebne). Vrlo interesantnim čini se pokazatelj da stepen prihvatanja islama u urbanim i ruralnim sredinama promatranih zona najčešće stoji u obrnutim proporcijama. U zonama slabijeg intenziteta prihvatanja islama gradovi imaju visok procent muslimana, seoske sredine veoma nizak, dok je u zonama izraženijeg utjecaja prihvatanje islama na selu znatno prednjačilo u odnosu na gradske sredine. To znači da grad u ovoj fazi osmanske vladavine u mnogim područjima nije znatnije utjecao na selo. Jedino područje Sarajeva i njegove okoline, sa svim trgovima, ima ujednačen i izrazito visok stepen prihvatanja islama, kako u gradskim sredinama tako i na selu. Zone izraženijeg stepena prihvatanja islama predstavljaju srednji dijelovi Bosanskog sandžaka, dakle, nekadašnja zemlja Pavlovića i Kraljeva zemlja, te Uskopska kotlina. To su ujedno i područja nekada dominantnog utjecaja Crkve bosanske.²⁴ Čak i na prostorima vrlo izraženog i visokog stepena islamizacije, pazarna ili rudarska mjesta znatno su se sporije transformirala u naselja s muslimanskom većinom. To je posebno karakteristično za ona mjesta u kojima su postojali katolički crkveni objekti, poput Kraljeve Sutjeske, Olova, Kreševa i Fojnice. Njihovo postojanje i egzistencija vezani su uglavnom za mjesta u kojima su se pojavljivali dubrovački trgovci koji su ih najčešće podizali i darivali.²⁵ To je ostavilo traga i kasnije, usljed čega su ta mjesta ostala prilično otporna na prihvatanje islama. Visoko je jedino mjesto gdje taj utjecaj nije bilo bitnijeg utjecaja na transformaciju, zahvaljujući prvenstveno apsorbovanju zanatlija, trgovaca iz okoline Visokog ili drugih područja. Sve to ukazuje da se u zonama jačih crkvenih utjecaja, bilo pravoslavnih ili katoličkih, islam znatno sporije i manje prihvatao. To je svakako ovisilo od dometa njihovog utjecaja i ukorijenjenosti u lokalnoj tradiciji. Stoga se u razmatranju pitanja islamizacije u Bosanskom sandžaku, uz

²⁴ M. Vasić, "Zemlja Pavlovića u svjetlu turskih izvora", 313; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne Bosanske države*, 319-322; P. Čošković, *Crkva Bosanska u XV. stoljeću*.

²⁵ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 285-304.

sve druge faktore koji su ga uvjetovali, mora više računati na slabu ukorijenjenost pravoslavne i katoličke tradicije koje se, u usporedbi s Crkvom bosanskom, pokazuju znatno otpornijim na trendove prihvatanja islama. Rezultat ove analize u potpunosti potvrđuje ranije izneseni stav N. Filipovića da korijene “islamizacije” treba tražiti u bogumilstvu.²⁶ Treba istaći još i podatak da u korištenim izvorima nema indicija o većem prisustvu stranaca iz udaljenijih krajeva Carstva. Ako ih je bilo, onda je to u najrazvijenijim gradovima ali ne u znatnijoj mjeri. Taj broj sveden je uglavnom na ulemu i službenike. Iznenađuje da, npr., u Novom Pazaru kao vrlo razvijenom mjestu nema doseljenika iz udaljenijih krajeva Carstva i da su oni prava rijetkost, te da je priliv uočljiv uglavnom iz zapadnijih dijelova Bosanskog sandžaka ili Hercegovine. Slično je i sa Sarajevom, gdje se uglavnom radi o stanovništvu iz uže okoline, zatim iz Hercegovine (35), a vrlo rijetko iz drugih dijelova carstva – iz Soluna dva, Jedrena dva i Anadolije jedan.²⁷ I na kraju, ovi pokazatelji bitnije ne mijenjaju konfesionalni omjer stanovništva koji je objavio poznati turski znanstvenik Ömer Lütfi Barkan,²⁸ ali mijenjaju demografsku sliku cjelokupnog prostora, što je predmet posebne studije u pripremi. Rezultat ovoga istraživanja daje i bitno drugačiju demografsku sliku sandžaka, kao što se vidi iz priloženog grafikona.

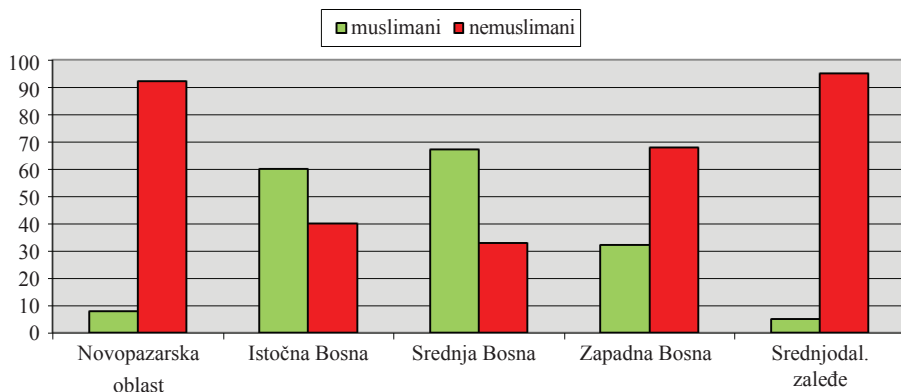

Grafikon 1. – Konfesionalni sastav stanovništva izražen brojem domaćinstava

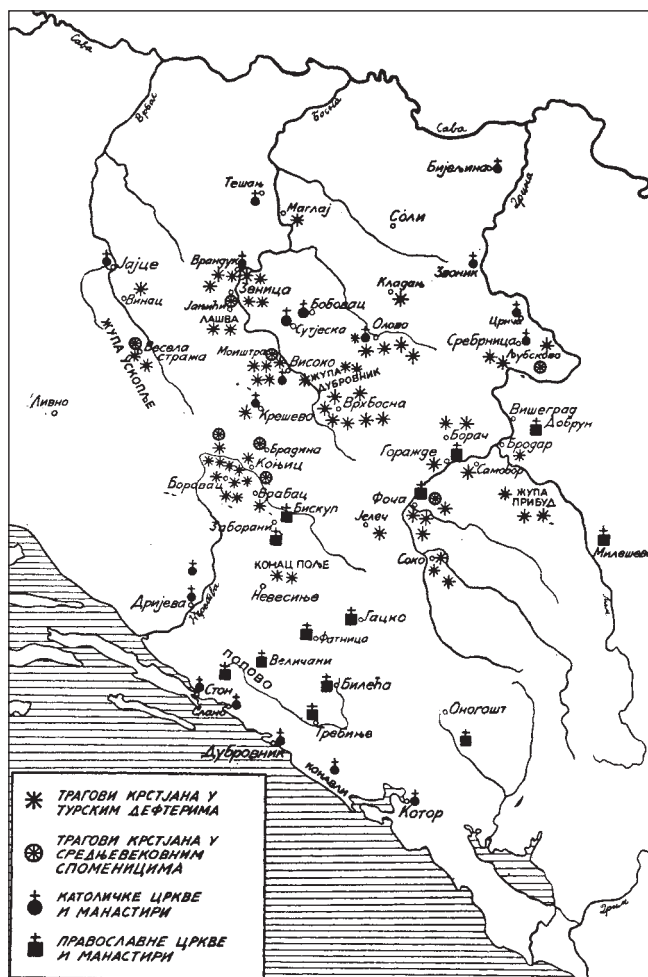
²⁶ N. Filipović, “Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu”, 395.

²⁷ B. Zlatar, “Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini”, *POF* 41/91, Sarajevo 1991, 257.

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, 1953-1954, İstanbul 1954, 237. Barkan je ustanovio sljedeći omjer domaćinstava: 16.935 (ili 46%) domova muslimana, 19.619 (54%) domova nemuslimana. U domaćoj pa i stranoj historiografiji koja se bavi demografskim ili konfesionalnim pitanjima ovi podaci su najčešće citirani. Njih je ipak u nekim elementima neophodno korigirati, posebno u kontekstu demografskih pitanja.

Grafikon 2. – Konfesionalni sastav stanovništva u procentualnim vrijednostima

Rasprostranjenost crkava u Bosni.

Izvor: Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd 1964, str 284.

NEKE KARAKTERISTIKE PRIHVATANJA ISLAMA U BOSANSKOM SANDŽAKU POČETKOM 16. STOLJEĆA

Sažetak

Prihvatanje islama predstavlja pojavu koja Bosnu izdvaja u odnosu na druga područja Balkana pod osmanskom vlašću. U tom pogledu se može porediti jedino s Albanijom. I pored velikog broja studija koje se bave ovom pojavom, ostala su još brojna pitanja koja je nužno aktualizirati. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se ukaže na neke specifične pojave u jednoj fazi tog procesa. Rad je nastao na temelju osmanskih izvora početkom 16. stoljeća na osnovu kojih se pokušava pratiti dostignuti stepen prihvatanja islama. Promatranje uključuje cjelokupni Bosanski sandžak, od Mitrovice (Kosovo) na jugoistoku do Udbine (Hrvatska) na sjeverozapadu.

Osnovna pitanja koja se pri tome nameću jesu, sličnosti i/ili razlike u pojedinim regijama sandžaka, specifičnosti unutar tih regija te refleksije prihvatanja islama u urbanim i ruralnim sredinama. Da bi se dobio odgovor na ta pitanja, sandžak je podijeljen u pet oblasti. Uvjetno smo ih nazvali: Novopazarska, Istočna Bosna, Srednja Bosna, Zapadna Bosna i Srednjodalmatinsko zaleđe. Osmanska uprava prepoznavala ih je kao Vilajet Jeleč, Zemlju Pavlovića, Kraljevu Zemlju, Vilajet Hrvat. Ta podjela ima svoje historijsko uporište i opravdanje, uz povremena ali neznatna odstupanja nastala pod utjecajem izvora, kasnijih administrativnih podjela ili nekih geografskih faktora. Ona su, kao što je istaknuto, neznatna i ne mijenjaju ukupan rezultat. Analiza i kompariranja vršena su u regionalnim i lokalnim okvirima.

One su dale rezultat koji bi se mogao rezimirati u nekoliko postavki. U ovoj fazi osmanske vladavine, stepen prihvatanja islama u novopazarskom području izrazito je nizak, posebno u ruralnim sredinama (2%). One nisu zahvaćene niti po širini niti po dubini. Prisutnost islama u tom području podiže gradsko stanovništvo, za koje nije moguće ustanoviti u kojem procentu predstavlja lokalni element. Te karakteristike pokazuje cjelokupna zona do rijeke Drine. Zanimljivo je da do kraja 16. stoljeća trend nije bitnije mijenjan i nije doživio izrazitiji porast. Ulazak u srednjovjekovnu oblast Pavlovića nagovještava ne samo znatno jači intenzitet prihvatanja islama, posebno znatno bržu dinamiku tog procesa u ruralnim sredinama u odnosu na gradove. Iako je dolina Bosne prostor najizraženijeg prihvatanja islama, djelomično izbalansirane dinamike u gradskim i ruralnim sredinama, ipak se pokazuje da neki, posebno rudarski gradovi u kojima djeluje katolička crkva, zaostaju u pogledu

prihvatanja islama u odnosu na ruralne sredine. Zamah tog procesa zapadnije od nahije Uskopje, dakle doline Vrbasa, znatno opada. No on će kasnije, do kraja 16. stoljeća, i u ovom području napredovati više nego na jugoistoku sandžaka. Zanimljivo je, međutim, da su ruralna dalmatinska područja za veoma kratko vrijeme dostigla stepen koji su imali jugoistočni krajevi za više od jednog stoljeća osmanske uprave. Pokazuje se da je utjecaj crkava, bilo pravoslavne bilo katoličke, bio važan činilac koji je utjecao na slabiji intenzitet prihvatanja islama. Potvrđuje to slučaj ruralnih naselja jugoistoka sandžaka, ali i pojedini slučajevi u zonama izrazitijeg prihvatanja islama. Istovjetne rezultate imamo i u naseljima gdje je dokumentirano postojanje katoličkih crkvenih objekata, Kreševu, Fojnici, Olovu ili Sutjesci.

SOME CHARACTERISTICS OF THE ACCEPTANCE OF ISLAM IN BOSNIAN SANJAK AT THE BEGINNING OF 16TH CENTURY

Summary

The acceptance of Islam presents a phenomenon that distinguishes Bosnia in relation to the other regions of the Balkans under the Ottoman rule. In that respect, Bosnia could be compared only to Albania. Still, although there are many studies that treat this phenomenon, many other questions remain that need to be actualized. This paper presents an attempt to point out some specific phenomena in a phase of that process. The paper was created on the basis of Ottoman sources from the beginning of the 16th century and through them the paper tries to trace the achieved degree of acceptance of Islam. The observation includes the whole Bosnian sanjak, from Mitrovica (Kosovo) in the southeast to Udbina (Croatia) in the northwest.

The main questions that impose themselves are the similarities and (or) differences in certain regions of sanjak, specificities in these regions and the reflection of that phenomenon in urban and rural places. To answer these questions, sanjak was divided into five territories. We have tentatively named them: Novi Pazar territory, East Bosnia, Middle Bosnia, Western Bosnia, and Mid-Dalmatian hinterland. The Ottoman administration recognized them as: Vilajet Jeleč, Zemlja Pavlovića, Kraljeva Zemlja, Vilajet Hrvat. This division is historically rooted and justified by occasional but insignificant departures made under the influence of the sources, later administrative divisions or some geographical factors. As it has been pointed out, these departures are slight and

do not change the overall result. The analysis and comparisons were made in regional and local frames.

Their result can be summarized in a few postulates. In this phase of the Ottoman rule, the level of acceptance of Islam in the Novi Pazar region was extremely low, especially in rural areas (2%). These areas were affected neither in breadth nor in depth. The presence of Islam in that area was made more prominent by the urban population for whom it is not possible to determine the local element percentage. The entire area up to the river Drina showed these characteristics. It is interesting that to the end of the 16th century this trend had not changed significantly and that it did not show a significant increase. The entrance to the medieval region of Pavlovićs suggests not only a greater acceptance of Islam, but especially accelerated dynamics of that process in the rural areas in relation to the towns. Although the valley of Bosnia was the place of the most prominent acceptance of Islam, and partially balanced dynamics in the urban and rural places, it still occurred that some towns, especially miners' ones, where the Catholic church exercised a great influence, fall behind in accepting Islam in relation to the rural areas. The swing of that process in the area west of nahiya Uskopje, that is the valley of the Vrbas, significantly decreases. However, until the end of the 16th century, it would progress more in this area than in the southeast of the sanjak. Still, it is interesting that rural Dalmatian areas in a very short time reached a degree held by the southeast areas for more than one century of Ottoman rule. The influence of churches, Orthodox or Catholic, was obviously an important factor that affected the weaker intensity of acceptance of Islam. It was confirmed by the case of rural settlements of the southeast of sanjak, but also by certain cases in the areas of the more prominent acceptance of Islam. The same results could be found in the settlements where the existence of Catholic Church objects were documented, in Kreševo, Fojnica, Olovo or Sutjeska.

Key words: Bosnian sanjak, the acceptance of Islam, the region of Novi Pazar, East Bosnia, Middle Bosnia, Western Bosnia, Mid-Dalmatian hinterland.